

Philosophy and Public Affairs. Presentatie van een cluster

Beate Roessler en de onderzoekers in het cluster *Philosophy and Public Affairs*¹

I. *Waarom 'Philosophy and Public Affairs'?*

In het *mission statement* van het invloedrijke tijdschrift *Philosophy & Public Affairs* schrijven de redacteuren, dat “issues of public concern often have an important philosophical dimension. *Philosophy & Public Affairs* is published in the belief that a philosophical examination of these issues can contribute to their clarification and to their resolution. (...) *Philosophy & Public Affairs* is designed to fill the need for a venue in which philosophers with different viewpoints and philosophically inclined writers from various disciplines (...) can bring their distinctive methods to bear on problems that concern everyone.”²

Twee punten zijn hier dus van belang: de filosofie kan een bijdrage leveren aan de verheldering en oplossing van maatschappelijk relevante vraagstukken, en dit kan vanuit heel verschillende filosofische benaderingen gebeuren. Het voorbeeld van dit tijdschrift is dan ook een reden geweest om de praktische wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam de clusternaam ‘*Philosophy and Public Affairs*’ te geven. Want hierin werken inderdaad onderzoekers uit de verschillende praktisch georiënteerde wijsgerige disciplines met elkaar samen - ethiek, sociale filosofie, politieke filosofie, wetenschapsfilosofie - waarbij zij niet alleen de klassieke, traditionele vragen van de praktische filosofie bediscussiëren, maar ook altijd de blik gericht houden op actuele maatschappelijke problemen.

Het is, althans *prima facie*, niet altijd onmiddellijk duidelijk wat eigenlijk die ‘issues of public concern’ zouden zijn (zoals het *mission statement* van *Philosophy and Public Affairs* ze noemt), noch hoe ze het beste beschreven kunnen worden: Want voor veel eigentijdse sociale en politieke problemen is het twijfelachtig of, en in hoeverre, het inderdaad om een ‘publieke aangelegenheid’ gaat, en dan rijst de vraag door wie, waar en hoe deze problemen behandeld zouden moeten worden in een

¹ De volgende onderzoekers in het cluster hebben een bijdrage aan dit artikel geleverd: Jelle de Boer, Gijs van Donselaar, Huub Dijkstra, Frans Jacobs, Pim Klaassen, Michiel Leezenberg, Dorota Mokrosinska, Thomas Nys, Jan-Willem van der Rijt, Karin Vintges, Gerard de Vries, Henri Wijsbek.

² Zie de website van de tijdschrift: <http://www.wiley.com/bw/journal.asp?ref=0048-3915>.

liberale democratie. Dit is zeker een urgente kwestie, bijvoorbeeld wanneer het gaat over religieuze diversiteit en fundamentalisme, of over biotechnologie en de hedendaagse medische wetenschap.

Daarom lijkt dit soort problemen, ondanks de inhoudelijke verschillen, als geheel een grondige herbezinning te vergen op politieke en morele concepten en theorieën die vaak sinds lang als onproblematisch zijn beschouwd. In het geding zijn de beginselen van liberalisme en democratie, en zulke tegenstellingen als die tussen het private en het publieke, feit en waarde, wetenschap en politiek, en die tussen persoonlijk ethos en de normatieve neutraliteit van de liberale democratie.

Het is de overtuiging van de onderzoekers binnen het cluster *Philosophy and Public Affairs*, dat de filosofie hieraan een relevante bijdrage kan leveren. En het is tegelijkertijd een door ons allen gedeeld inzicht, dat zo'n bijdrage op heel verschillende manieren en vanuit evenzeer verschillende filosofische tradities en methodes kan voortkomen.

II. *Autonomie en/in de publieke ruimte: Philosophy and Public Affairs, verschillende benaderingen*

Zoals gezegd doen aan het cluster Philosophy and Public Affairs alle disciplines mee die zich aan de afdeling wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam met de praktische filosofie bezighouden. Het gaat dus om een zeer breed cluster, waarin zeer verschillende problemen aan bod komen. In dit artikel willen wij een indruk geven van de vragen waar het de onderzoekers binnen dit cluster om te doen is, en wat daarbij hun normatieve perspectieven zijn. Wij hebben daarom voor een opzet gekozen waarin niet slechts één enkelvoudig en algemeen onderzoeksproject wordt gepresenteerd, maar waarin zo goed mogelijk een aantal diverse projecten voor het voetlicht wordt gebracht, zonder daarbij de (zowel normatieve als methodologische) verschillen te verdoezelen.

Niettemin is er in deze diversiteit ook een systematische eenheid. Die laat zich beschrijven als een thema dat op - heel - verschillende manieren in alle onderzoeksvragen wordt behandeld en tot uitdrukking komt. Het gaat namelijk in alle projecten om de problematiek: *autonomie in/en de publieke ruimte*.

Onder de eerste benadering van de vraag naar *autonomie in/en de publieke ruimte* kunnen projecten worden beschreven die zich rechtstreeks met het autonomievraagstuk bezighouden: welke filosofische ontwikkelingen van de laatste decennia vergen een grondige herbeschrijving van het begrip autonomie in theorie en praktijk? (zie: III. *Breuklijnen in het autonomiebegrip*)

Een tweede benadering die het thema *autonomie en/in de publieke ruimte* bespeelt, gaat uit van maatschappelijke veranderingen die door moderne technologieën en empirische inzichten bewerkstelligd zijn: hoe moeten wij onze fundamentele politieke concepten herformuleren, opdat zij recht doen aan deze nieuwe maatschappelijke werkelijkheid? (zie VI. *Maatschappij en techniek*)

En tenslotte kunnen we, vanuit een derde perspectief, de blik rechtstreeks richten op politieke veranderingen in de publieke ruimte zelf: moeten wij, vanwege de politieke transformaties van de moderniteit, onze opvattingen over cultuur, identiteit en autonomie grondig herzien? (zie V. *Politieke omwentelingen: de multiculturele samenleving*) In de volgende drie secties zullen wij deze benaderingen nader uiteenzetten aan de hand van een aantal specifieke onderzoeksprojecten. Wij hopen dat op deze manier zowel een nauwkeurig als een algemeen beeld van het onderzoek binnen ons cluster naar voren komt.³

III. Breuklijnen in het autonomiebegrip

Het begrip ‘autonomie’ behoort nog altijd tot *de* centrale begrippen, niet slechts in de handelingstheorie en de morele psychologie, maar ook in de sociale en politieke filosofie en in de toegepaste ethiek in al haar contexten. Toch hebben zich gedurende de laatste jaren en decennia een aantal duidelijke breuklijnen in het traditionele Kantiaanse autonomiebegrip afgetekend. In het cluster *Philosophy and Public Affairs* ontwikkelen wij verscheidene stellingen met betrekking tot deze breuklijnen in het autonomiebegrip en de consequenties daarvan zijn: (a) de visie op autonomie als voorwaarde voor persoonlijk geluk is problematisch autonomie is niet de enige, misschien niet eens de belangrijkste voorwaarde voor persoonlijk geluk; (b) autonomie kan niet altijd, zoals Kant nog dacht, zonder betrekking op een sociale

³ Nochtans kunnen wij slechts een beperkte presentatie van het onderzoek binnen het cluster bieden – we hebben weliswaar geprobeerd zoveel mogelijk projecten te beschrijven, maar de ruimte van dit artikel volstaat niet voor een werkelijk uitputtend overzicht.

omgeving of een sociale groep begrepen worden; en (c) autonomie heeft in de verhouding tussen arts en patiënt geenszins een onbeperkte reikwijdte.

(a) *Autonomie en geluk*⁴

Persoonlijk geluk is belangrijk. Of het de allerbelangrijkste waarde in het menselijk bestaan is, valt te betwisten, maar slechts zeer weinigen zullen ontkennen dat gelukkig zijn er toe doet. Sinds meerdere decennia hebben vooral psychologen zich beziggehouden met de wetenschappelijke kant van menselijke gelukservaringen. Welke psychologische en neurobiologische mechanismen zorgen ervoor dat individuen zich gelukkig voelen? Welke omstandigheden dragen bij aan de geluksbeleving van mensen, en welke doen daar juist afbreuk aan?⁵ Om op dergelijke vraagstukken greep te krijgen worden steeds verfijndere meetmethoden ontwikkeld die proberen om de mate waarin individuen gelukkig zijn in getallen uit te drukken. Mede gedreven door een groeiende onvrede met de gangbare nadruk op materiële grootheden als inkomen, koopkracht en economische groei, heeft deze discipline inmiddels ook de aandacht van economen, beleidsmakers en wijsgeren getrokken.⁶ Een van de doelstellingen van deze discipline, die bekend staat als de *science of subjective well-being*, is dan ook het ontwikkelen van nieuwe geluksmaten en grootheden analoog aan BBP en koopkrachtplaatjes, die overheden relevante informatie verschaffen over de mate waarin de bevolking gelukkig is, zodat deze daarop hun beleid kunnen afstemmen.⁷

Aan deze doelstelling kleeft echter ook een groot aantal problemen. Iedere filosoof zal onmiddellijk met de vraag komen wat geluk nu precies inhoudt: hebben we het over een klassiek-hedonistische pijn-plezier verhouding, een op meer Aristoteliaanse leest gestoelde gedijende mens, of moeten we ons op nog een andere vorm van perfectionistische theorieën beroepen? Hoe hangt geluk samen met tevredenheid, welbevinden en vooral, de ervaring dat het leven zinvol is? Hoe relevant, of bezwaarlijk, is hierbij het eigen oordeel van het betreffende subject?

⁴ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Jan-Willem van der Rijt en Jelle de Boer.

⁵ Voor overzichtswerken zie Kahneman, D., E. Diener & N. Schwarz (eds.) (1999). *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Foundation en Eid, M. & R. Larsen (eds.) (2008). *The Science of Subjective Well-Being*. New York: The Guildford Press

⁶ Zie bijv. Haybron, D. (2000) 'Two Philosophical Problems in the Study of Happiness' *Journal of Happiness Studies* 1, p.207-225.

⁷ Zie bijvoorbeeld Diener, E. & M. Seligman (2004) 'Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being' *Psychological Science in the Public Interest* vol. 5, no. 1, p.1-31

Nu zijn er puur pragmatische redenen voor een overheid om zich om het geluk van haar burgers te bekommeren – gelukkige mensen zijn bijvoorbeeld productiever, minder geneigd tot rebellie en meer betrokken bij democratische processen– maar de wetenschappers van de subjectieve geluksbeleving lijken het geluk van burgers ook als een belangrijk, op zichzelf staand doel van de overheid te zien. Een dergelijke stellingname behoeft echter de nodige normatieve onderbouwing. Geluk mag belangrijk zijn voor individuen, maar daaruit volgt nog niet dat het een overheidstaak is dit geluk te verschaffen. Zelfs als we *Brave New World* scenario's buiten beschouwing laten, valt bijvoorbeeld te betwijfelen of geluk voor rechtvaardigheidsvraagstukken een relevante grootheid is. Geluk valt mensen toe, en hoewel welke mensen gelukkig zijn en welke niet waarschijnlijk niet geheel toevallig is, is het uiterst twijfelachtig of men rechten of claims op geluk kan doen gelden.

Om haar politieke aspiraties waar te maken heeft de subjectieve-geluksbelevingswetenschap eerst en vooral een politiek-theoretisch kader nodig, waarin de rol van datgene wat ze meent te meten duidelijk is. Anderzijds roept deze wetenschap ook nieuwe filosofische vragen en problemen op. Neem bijvoorbeeld de waarde van persoonlijke autonomie. Deze waarde is redelijk onomstreden, en vindt in zeer vele theorieën haar plaats. Zowel Kantianen, Aristotelianen als verschillende hedonisten plachten bijvoorbeeld het belang van autonomie op een of andere wijze te erkennen. Voor sommige van dergelijke theorieën kan de voortgang van de wetenschap van de subjectieve geluksbeleving op dit gebied echter een bedreiging vormen. Een (met name voor consequentialisten) voor de hand liggende verdediging van persoonlijke autonomie rust bijvoorbeeld op de gedachte dat het individu veel beter gepositioneerd is dan de overheid om aan zijn welzijn en geluk bij te dragen. Een belangrijk deel van deze betere positie wordt verklaard uit epistemische gronden. De overheid heeft onvoldoende weet van wat specifieke individuen gelukkig maakt, en kan zich derhalve beter terughoudend opstellen (overheidspaternalisme is uit den boze, want ik weet beter wat mij gelukkig maakt dan om het even welke ambtenaar). Als de wetenschap van de subjectieve geluksbeleving echter succesvol blijkt en in staat is om in kaart te brengen wat mensen gelukkig maakt, wordt dergelijke verdediging van individuele autonomie in belangrijke mate ondergraven. Voor de radicale utilist hoeft dit geen probleem te zijn, deze kan autonomie volkomen als een (dan overbodig geworden) middel tot een doel opvatten, maar meer gematigde ethici

zullen wellicht gedwongen worden theorieën die het belang van autonomie op een dergelijke wijze onderbouwen kritischer te beoordelen.

Het project beoogt mogelijkheden tot kruisbestuiving tussen de wetenschap van de subjectieve geluksbeleving en ethiek in kaart te brengen. Hierbij speelt een kritische benadering van de wijze waarop wetenschappers in deze discipline tot hun meetresultaten komen een belangrijke rol: meten is weten, maar meten is ook verstoren, en specifieke metingen zijn niet altijd even makkelijk op zinvolle wijze te aggregeren. Desalniettemin staat buiten kijf dat geluk, hoe het verder ook ingevuld moge worden, zowel feitelijk als normatief een belangrijke rol in het menselijk bestaan speelt. Een diepgaander begrip van hoe dit geluk tot stand komt of beïnvloed wordt, zal dan ook tot bijstelling leiden van politiek-filosofische kaders die op hun beurt weer nodig zijn om de praktische relevantie van geluksstandaarden en -indices te beoordelen.

(b) Autonomie gesocialiseerd⁸

De filosofische literatuur van de laatste vier decennia heeft een sterke belangstelling voor de ontwikkeling van theorieën over autonomie laten zien. Het doel van zulke theorieën is te verklaren hoe een actor zijn of haar gedrag kan sturen of beheersen. Deze filosofische belangstelling heeft geresulteerd in de ontwikkeling van meerdere geavanceerde theorieën over autonomie. In deze theorieën wordt de autonomie van een actor geconceptualiseerd als bestaande uit een aantal capaciteiten : (1) de capaciteit om te reflecteren op en te delibereren over ofwel de handelingsalternatieven waarmee de actor zich geconfronteerd ziet ofwel de eigen motivatie tot handelen, (2) de capaciteit om een bepaalde houding aan te nemen ten opzichte van deze handelingsalternatieven of motivatie,⁹ (3) de capaciteit om te handelen op basis van deze houding. Deze theorieën vormen een belangrijke bijdrage aan ons begrip van het menselijk handelen. Echter, deze bijdrage wordt beperkt door een eenzijdige behandeling van autonomie in de filosofische literatuur: deze literatuur beperkt zich tot het verklaren van zelfgestuurd gedrag van individuele actoren. We zijn ervan overtuigd dan het individualisme van hedendaagse theorieën van autonomie deze

⁸ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Thomas Nys.

⁹ Frankfurt, Harry. *The Importance of What We Care About*. Cambridge UP 1989.

theorieën ontoepasbaar maakt in een groot aantal contexten waarin een beoordeling van autonomie mogelijk en relevant is.

Daarom willen wij in dit onderzoek wijzen op wat we ‘sociaal geassisteerde autonomie’ zouden willen noemen. Hierbij deliberereert en reflecteert een actor samen met anderen en resulteert dit proces in een houding van de originele actor op grond waarvan deze uiteindelijk handelt. Of de actor heeft zelf een bepaalde houding maar kan niet zelf op grond van deze houding handelen: anderen verrichten deze handeling voor de actor, of samen met de actor. Een goed voorbeeld is respect voor autonomie bij dementerenden. Deze actoren kunnen vaak niet meer zelf handelen op basis van hun waarden en overtuigingen. Voor anderen – kinderen, vrienden, hulpverleners – is het echter wel mogelijk om in plaats van de actor of samen met die actor zo te handelen dat er aan die waarden en overtuigingen recht gedaan wordt. Dit terwijl de autonomie van dementerenden vaak miskend of veronachtzaamd wordt en ‘respect voor autonomie’ als een principe wordt beschouwd dat in deze context alle relevantie heeft verloren.

De sociale dimensie van autonomie laat zich echter ook nog op andere manier conceptualiseren. Ten eerste, de capaciteit tot reflectie is sociaal gemedieerd in de zin dat ze ontwikkeld en getraind moet worden. Zonder een dergelijke ontwikkeling en training is het niet mogelijk om handelingsalternatieven en motieven met een kritische afstandelijkheid te evalueren. Of nog: men verwerft pas voldoende competentie door middel van sociale interactie en educatie .

Ten tweede, indien autonomie opgevat wordt als zelfdeterminatie, dan verdient de relatie tussen het ‘zelf’ en de sociale context ook meer aandacht. Verschillende auteurs hebben immers aangetoond dat dit ‘zelf’ het resultaat is van een sociale dialoog en dus in wezen steeds gesocialiseerd is.¹⁰ Dit is met name de verdienste van de feministische kritiek op het concept van individuele autonomie. Catriona Mackenzie en Natalie Stoljar hebben daarom de term *relational autonomy* ontwikkeld, die vertrekt vanuit het idee dat onze identiteit ingebed is in een sociaal netwerk van relaties.¹¹

¹⁰ Friedman, Marilyn. *Autonomy, Gender, Politics*. Oxford UP 2003

¹¹ MacKenzie, Catriona & Natalie Stoljar (eds.). *Relational Autonomy: Feminist Perspectives on Autonomy, Agency, and the Social Self*. Oxford UP.

Ten slotte: het Hegeliaanse kernconcept van erkenning (*Anerkennung*) wijst op het belang van een intersubjectieve dialectiek. Axel Honneth, bijvoorbeeld, toont aan dat de autonomie van een persoon relatief is aan de erkenning van diens status, en dit in verschillende domeinen: als individu met bepaalde behoeften (de sfeer van de interpersoonlijke liefde), als gelijke (de sfeer van het recht), en als zichzelf onderscheidend wezen (de sfeer van de arbeid).¹² ‘Autonoom zijn’ is dus wezenlijk een kwestie van ‘diens autonomie gerespecteerd zien’; het is geen (ontologische) eigenschap of capaciteit die men bezit (of niet bezit) maar een *statuut* dat het onderwerp is van een sociale strijd.

Dit onderzoek probeert het project dat door deze auteurs is gestart in beide richtingen aan te vullen, door zowel het kritisch potentieel verder te benutten (d.w.z. als kritiek op een individualistisch autonomiebegrip) als door het positieve, alternatieve concept (d.w.z. een theorie van een gesocialiseerd autonomiebegrip) te complementeren.

(c) *Autonomie, patient, arts*¹³

‘Genoeg is genoeg’ was nog niet zo lang geleden het motto in de geneeskunde. De psychiater J. H. van den Berg publiceerde in 1969 het pamflet *Medische macht en medische ethiek*, waarin hij zijn kritiek op de toegenomen technische mogelijkheden in de geneeskunde illustreerde met schokkende afbeeldingen van patiënten die net zo lang waren doorbehandeld totdat ze in mensonterende toestand lagen weg te kwijnen zonder onderlijf, onherkenbaar verborgen achter slangen en machines in onpersoonlijke ziekenhuisbedden.¹⁴ Zo ver zouden artsen niet mogen gaan bij het uitproberen van nieuwe behandelmethode.

En er is inderdaad een kentering gekomen. ‘Genoeg is genoeg’ is weliswaar nog steeds het motto in de geneeskunde, tautologieën sterven niet, maar er lijkt een verschuiving plaats te vinden van een beperking op de ongebreidelde behandelzucht van artsen naar de grenzeloze wensen van patiënten. Door de groeiende technische mogelijkheden, de opkomst van patiëntenrechten en een algemene maatschappelijke trend naar autonomie en consumentisme vragen patiënten steeds vaker om

¹² Honneth, Axel. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, Polity Press 1996.

¹³ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Henri Wijsbek.

¹⁴ Berg, J.H. van den, *Medische macht en medische ethiek*, Amsterdam 1969

behandelingen, ook wanneer dat volgens de behandelende arts zinloos of zelfs schadelijk is. Mogen de artsen tegemoet komen aan zulke wensen van patiënten ook als zij vinden dat dat in strijd is met hun eigen professionele standaard?

Het antwoord op die vraag hangt af van de geldigheid van een principe dat zelden ter sprake wordt gebracht in dit verband (in andere verbanden trouwens ook niet): het Volenti-principe: *Volenti non fit iniuria*: hij die toestemt kan niet geschaad worden. Gaat het principe op, mogen artsen doen waar de patiënt om vraagt, gaat het niet op, mag dat niet. Het enige wat aan dit principe onomstreden is, is dat de reikwijdte ervan niet zo eenvoudig is vast te stellen. In sommige gevallen gaat het wel op: als iemand bij een dokter komt met het verzoek om haar ‘elfenoren’ aan te naaien - spits toelopende oren zoals elfen die kennelijk hebben - mag de arts daar gehoor aan geven. In andere gevallen gaat het niet op: komt een vrouw bij de dokter met het verzoek om haar been af te zetten – ze wil orgeldraaier worden, heeft al een pierement en een aapje voor op haar schouder, alleen het been moet er nog af – dan mag de arts dat niet. Vanwaar dit verschil?¹⁵

De fundamentele mensenrechten zijn onvervreemdbaar en onopgeefbaar: niemand mag een ander opsluiten, verminken of doodmaken, ook niet wanneer die ander daar na rijp beraad en geheel vrijwillig - autonoom - om vraagt. Dat is geen kwestie van recht toe recht aan paternalisme; er wordt de persoon zelf niets verboden met een beroep op eigen bestwil. De vrijheid van A wordt indirect beperkt door een directe inperking van de vrijheid van B om op een verzoek van A in te gaan. Hier gaat het Volenti-principe dus niet op. Het is dus niet vanzelfsprekend dat als A iets mag doen, B hem op zijn verzoek daarbij mag helpen.

Wij onderzoeken in ons project de status van het Volenti-principe op twee medische terreinen: behandelbeslissingen aan het levenseinde en beslissingen in de cosmetische chirurgie, omdat op deze twee terreinen de status van het principe in het bijzonder omstreden lijkt.

Het onderzoek is zowel theoretisch als empirisch van opzet. Het empirische gedeelte bestaat uit twee deelonderzoeken, één op het terrein van cosmetische chirurgie, en één op het terrein van behandelbesluiten op oncologische afdelingen van ziekenhuizen. In beide gevallen worden diepte-interviews afgenomen met een aantal sleutelpersonen.

¹⁵ Vergelijk bijvoorbeeld Feinberg, J., *Harm to Self*, Oxford UP 1986 en Wertheimer, A., *Consent to Sexual Relations*, Cambridge UP 2003.

In het theoretische gedeelte wordt onderzocht of er andere bezwaren tegen indirect paternalisme kunnen worden aangevoerd dan tegen direct paternalisme dat van een gebrek aan respect voor de betrokken persoon getuigt, en verder hoe rechten het beste kunnen worden beschouwd: als beslissingsbevoegdheid of als bescherming van essentiële belangen. Het is duidelijk dat dit directe consequenties heeft voor het Volenti-principe.

IV. Maatschappij en techniek¹⁶

Veel van de meest indringende vragen van onze tijd komen voort uit de verstrengeling van technologie, economie en politiek. Van de innovaties in de financiële sector die mede ten grondslag lagen aan de financiële crisis tot de regulering van de voedselveiligheid van GMO-producten, en van de diagnose en de aanpak van de klimaatproblematiek tot de omgang met genetica en de ultraliberale wens tot mensverbetering: wetenschap en technologie zitten in de haarvaten van vele hedendaagse politieke kwesties.

Uitgangspunt van het wetenschapsfilosofisch en een deel van het politiek-filosofisch georiënteerd onderzoek in het cluster is dat de samenleving steeds complexere relaties laat zien tussen markten, artefacten, laboratoria, sociale praktijken, culturele contexten, regulatieve instanties en burgers. Het is een beeld dat wordt geschetst in het werk van onder meer Ulrich Beck, Bruno Latour en voor hen door Michel Foucault.¹⁷ Die relaties roepen niet alleen de wetenschapsfilosofische vragen op die in de traditie van het vak centraal hebben gestaan. Behalve vanuit het traditionele, door de epistemologie ingegeven perspectief, moet nu over wetenschap ook worden nagedacht omdat deze politieke vragen opwerpt. Het is immers geen uitgemaakte zaak dat in het beeld van mens en maatschappij dat uiteenlopende wetenschappelijke disciplines schetsen, die verstrengeling voldoende aan bod komt – mede omdat die wetenschappen zelf er een belangrijk onderdeel van vormen. En het is eveneens de vraag of de instituties van het liberale, pluralistische politieke systeem, van de democratie zelf, berekend zijn op de hybride aard van de vragen waarmee ze te

¹⁶ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Gerard de Vries en Huub Dijkstra.

¹⁷ Vergelijk Beck, U. (1986). *Risikogesellschaft - Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag; Latour, B. (2004). *Politics of Nature - How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press; Foucault, M. (1991). *Governmentality. The Foucault Effect*. G. Burchell, C. Gordon and P. Miller, editors. Chicago, The University of Chicago Press: 87 - 104.

kampen hebben. Vragen over wetenschap en technologie dienen met andere woorden niet alleen gericht te zijn op wat er in laboratoria gebeurt en in academische tijdschriften wordt gepubliceerd. Ze zijn in toenemende mate ook politiek van aard en geven dus ook aanleiding tot politiek-filosofische vragen.

Voor het beantwoorden van zulke vragen kan niet zonder meer teruggegrepen worden op de canon van de wetenschapsfilosofie, en evenmin op die van de politieke filosofie. De genoemde ontwikkelingen nopen ons de relatie tussen het publieke en het private opnieuw te overdenken - niet alleen in algemene zin, maar ook met het oog op actuele vragen rond economie en overheidsbeleid, en met betrekking tot het neoliberalisme en de neoklassieke economische theorie die belangrijk daaraan heeft bijgedragen. Tevens stellen ze de kernbegrippen van de klassieke verhouding tussen wetenschap en politiek (zoals representatie, legitimiteit en gezag) ter discussie en dwingen ze tot reflectie daarop. Voorop staat daarbij dat deze verhoudingen niet zuiver conceptueel zijn maar hun uitwerking kennen in concrete maatschappelijke praktijken en in door wetenschap tot stand gekomen technologieën.¹⁸ Juist door de diepgravende invloed van wetenschap en technologie is de staat, evenals trouwens tal van private actoren, op geheel andere wijzen in relatie tot burgers komen te staan, bijvoorbeeld op het gebied van veiligheid en volksgezondheid.

Drie onderzoeksprojecten die op zeer verschillende manieren de rol van technologie in onze samenleving, en de invloed van technologie op zowel ons persoonlijke leven als op onze normatieve begripsvorming, tot onderwerp hebben kunnen dit nader adstrueren. Daarbij worden - nog pregnanter dan in de onder (III) beschreven projecten - de complexe betrekkingen tussen empirische en normatieve vragen, de wisselwerking tussen technologische ontwikkeling en normatief vocabulaire, geproblematiseerd.

Het onderzoek op dit terrein betreft (a) de verhouding tussen recente ontwikkelingen in de neurowetenschappen en in de economie, en de vraag wat voor gevolgen de verstrengeling tussen de twee disciplines (*neuroeconomics*) zou kunnen hebben voor de beslistheorie. Het tweede voorbeeld betreft (b) de theorie over emoties. Het gaat hier weliswaar in eerste instantie om de vraag welke rol emoties spelen in morele oordeelsvorming, maar centraal daarbij is ook een diepgaande methodologische

¹⁸ Zie Barry, A. (2001). *Political Machines - Governing a technological society*. London, The Athlone Press; Callon, M., Y. Millo, et al., Eds. (2007). *Market Devices*. Oxford, Blackwell Publishers.

reflectie op de manier waarop empirische resultaten van belang kunnen zijn voor filosofisch onderzoek. Tenslotte wordt op dit terrein het probleem van de *privacy* opgeworpen, (c): de informatietechnologische ontwikkeling van de laatste decennia heeft tot steeds meer mogelijkheden geleid de persoonlijke levenssfeer te schenden. Waarom precies is dat een gevaar? En hoe verhouden deze technologische vernieuwingen zich tot onze normatieve opvatting van *privacy*?

(a) *Wie handelt in de neurobiologische samenleving?*¹⁹

Hoewel stevig geworteld in de analytische traditie van het vakgebied, kenmerkt de onderzoeksoriëntatie van de wetenschapsfilosofisch georiënteerde onderzoekprojecten zich nadrukkelijker dan van veel andere groepen in dit vakgebied door haar sterke focus op de politieke, maatschappelijke en conceptuele consequenties van de hedendaagse technologische cultuur. Het perspectief van het onderzoek is breder dan alleen vragen over de epistemologische voorwaarden waaronder wetenschappelijke kennis tot stand komt. Het zijn vooral de economische, culturele en materiële netwerken waarbinnen de moderne wetenschappen floreren, die de aandacht krijgen.

Dit wordt in het bijzonder duidelijk in ons project over problemen met betrekking tot de zogenaamde ‘neuro-economie’. Dat oplossingen en/of verklaringen voor sociale problemen en/of fenomenen gezocht worden in het domein van de ‘harde’, experimentele wetenschap is niet nieuw, en dat een opkomende en ‘speciale’ wetenschap zichzelf ziet en ontplooit als ware het een ‘universele’ wetenschap al evenmin.²⁰ Genetica vormt ongetwijfeld het bekendste voorbeeld van een dergelijk stramien, met bijvoorbeeld *behavioural genetics*, *medical genetics* en *psychiatric genetics* als subdisciplines.

Echter, met de ontrafeling van het menselijk genoom in het jaar 2000 en de onverwacht tamelijk teleurstellende resultaten die de genetica sindsdien heeft opgeleverd, is de aandacht verschoven. Zowel de wetenschappelijke als de culturele, iconische status die genen in de jaren negentig van de vorige eeuw hadden, lijkt tegenwoordig de hersenen toe te komen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat wanneer er vandaag de dag gesproken wordt van educatieve instrumenten - van wat

¹⁹ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Pim Klaassen en Gerard de Vries.

²⁰ Vergelijk Kusch, M. (1999). Philosophy and the Sociology of Knowledge, *Stud. Hist. Phil. Sci.*, 30(4):651–685.

voor aard dan ook - men het heeft over *brain training*; dat vermaak *braintainment* genoemd wordt; dat optimaal effectieve criminaliteitspreventie volgens velen werkt langs de weg van neurotransmitters; dat hyperactieve en makkelijk afgeleide kinderen doorgaans in het gareel gehouden worden met behulp van psychopharmaca; dat de menselijke moraliteit in het neurowetenschappelijk laboratorium onderzocht wordt door *neuro-ethici*; en dat in de *neuro-economie* momenteel een serieuze poging gedaan wordt de economische wetenschap te voorzien van wat een ‘wetenschappelijk fundament’ heet te zijn.

Dit zijn slechts enkele voorbeelden die laten zien dat het voorvoegsel ‘neuro-’ een nieuw, nog nauwelijks afgebakend en tamelijk etherisch gebied blootlegt, waar tal van academici, farmacologen, technologen en durfkapitalisten zich met liefde over ontfermen. Onder de noemer ‘neuro-’ worden tijdschriften opgericht, conferenties georganiseerd, boeken uitgegeven, (thuisgebruik) technologieën via internet verspreid en ga zo maar door.

Dit is niet alleen interessant voor voornoemde professionals. Ook voor filosofen en sociologen geïnteresseerd in ons veranderlijke en veranderende zelfbeeld en de rol die wetenschap en technologie vormt die verschuiving van aandacht een ontwikkeling die nadere studie verdient.²¹ In dit project wordt geprobeerd enkele facetten van deze ontwikkeling in kaart te brengen.

Om het gebied enigszins in te perken, richt dit project zich vooral op de neuro-economie - of, zoals het ook genoemd wordt: de nieuwe wetenschap van menselijke besluitvorming. Het succes dat de neuro-economie tot dusverre heeft in het bij elkaar brengen van neurowetenschap en economische wetenschap, wordt verklaard via een analyse van de respectievelijke *denkstijlen* van de ‘moeder-wetenschappen’.²² Ook wordt in dezelfde termen een vergelijking gemaakt met meer ‘humanistische’ benaderingen van menselijke besluitvorming. Dit dient zowel om extra kracht te geven aan de verklaring van het succes van de neuro-economie, als om te verklaren waarom filosofische benaderingen van besluitvorming verhoudingsgewijs achterblijven met zowel het smeden van allianties met wetenschappelijke disciplines als het bekritisieren van en in debat gaan met deze disciplines.

²¹ Hacking, I. (1986). Making Up People. In Heller, T., Sosna, M., and Wellbery, D., editors, *Reconstructing Individualism. Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought*, Stanford UP

²² Vergelijk Fleck, L. (1979). *Genesis and Development of a Scientific Fact*, University of Chicago Press.

In het onderzoek worden sceptische, analytische en constructivistische vragen gesteld: hoe constitueert de neuro-economie haar eigen onderzoeksobject(en)? Hoe configureert de neuro-economie een nieuw keuze-subject? Hoe kadert de neuro-economie traditionele problemen opnieuw in, problemen die centraal staan in tal van disciplines die zich buigen over menselijk handelen? Speciale aandacht gaat hierin naar de vraag welke rol toebedeeld kan worden aan een aantal waarheidstechnologieën die van centraal belang zijn in de neuro-economie en de vraag wat neuroeconomen doen om de externe validiteit van de uitkomsten van hun laboratoriumonderzoek te garanderen.

(b) *Emoties en morele oordeelsvorming*²³

Emoties bepalen in sterke mate onze morele oordelen. De centrale vraag is of emoties de vorming van morele oordelen nadelig beïnvloeden, dan wel of ze juist een onmisbare dienst bewijzen aan de vorming van morele oordelen. Het debat over de invloed van emoties op morele oordeelsvorming beperkt zich uiteraard niet tot filosofisch onderzoek. Filosofen maken heden ten dage met graagte gebruik van resultaten van empirisch onderzoek. Bijvoorbeeld van neurologisch onderzoek: soms levert dat het inzicht op dat het emotioneel ‘markeren’ van opties een noodzakelijke bijdrage levert aan de vorming van adequate morele oordelen. Of van psychologisch onderzoek: soms wordt het radicale standpunt verdedigd dat morele overtuigingen niets anders zijn dan rationalisering van sterke gevoelens. Of van evolutietheoretisch onderzoek: soms wordt de stelling aangehangen dat onze morele emoties herleid kunnen worden tot morele instincten die zich in de loop van millennia hebben gevormd. Of van psychiatrisch onderzoek: studies tonen soms aan dat morele oordelen vaak niet meer zijn dan de expressies van diep verankerde vooroordelen (seksisme, homofobie). Is het mogelijk om de invloed van zulke emoties rationeel te beïnvloeden?²⁴

Bij deze vragen speelt empirisch onderzoek - gebaseerd op heel recente technologische ontwikkelingen - een centrale rol, maar een van de problemen van de huidige discussie is dat zij vaak niet wordt gekenmerkt door een diepgaande methodologische reflectie op

²³ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Frans Jacobs.

²⁴ Vergelijk bijvoorbeeld Bennet, M.R., Hacker P.M.S., (2003), *Philosophical Foundations of Neuroscience*, Oxford, Blackwell; Damasio, A. (2003), *Looking for Spinoza. Joy, Sorrow and the Feeling Brain*, Orlando, Harcourt; De Sousa, R., (1990), *The Rationality of Emotion*, Cambridge, Mass., MIT Press; Goldie, P., (2000), *The Emotions. A Philosophical Exploration*, Oxford, Oxford University Press.

de manier waarop empirische resultaten een rol kunnen spelen in filosofisch onderzoek. Men kan er bijvoorbeeld niet mee volstaan om te stellen dat het emotioneel markeren van opties (als ‘aantrekkelijk’ of ‘te vermijden’) noodzakelijk is voor morele oordeelsvorming. De vraag moet ook worden gesteld hoe een emotionele preselectie van opties (‘picking’) precies uitloopt op een beredeneerde weging van de opties (‘choosing’), en of dat beredeneerde wegen ook weer zijn weerslag heeft op toekomstige emotionele markeringen. Daarbij moet ook duidelijkheid ontstaan over wat morele oordeelsvorming nu precies is. De methodologische valkuilen zijn talrijk in moraaltheorieën die zich beroepen op de evolutieleer. Soms wordt gesteld dat onze morele oordelen uiteindelijk teruggaan tot ‘morele instincten’. Instincten zijn echter, anders dan morele reacties, geen regulatiemechanismen, maar genetisch vastgelegde gedragspatronen met een gefixeerde stimulus-responsstructuur. Er moet het nodige denkwerk worden verricht voordat de taal van de instincten kan worden opgenomen in de taal van de morele oordelen. Dit project wil al met al methodologische reflectie niet uit de weg gaan. Wij combineren in ons onderzoek daarom een *descriptieve studie* van recente inzichten in de empirische wetenschappen over (1) de (on)doorgrondelijkheid van de invloed van emoties, over (2) de rol van basale affecten en over (3) de functie van emoties in morele gedachtevorming met een *normatieve studie* die drie met elkaar samenhangende kwesties aan de orde stelt.

1. Normativiteit: een onderscheid dringt zich op tussen wat mensen *zouden* voelen over een vraagstuk en hoe ze erover *moeten* voelen, gegeven de redenen die ervoor of ertegen pleiten. Kunnen wij echter, psychologisch gezien, zo’n onderscheid echt maken? Is het mogelijk om empirische gegevens te verdisconteren en tegelijk recht te doen aan het verschijnsel van de normativiteit dat behoort tot de kern van ons zelfbegrip? In dit verband worden naturalistische en constructivistische opvattingen van normativiteit met elkaar vergeleken.

2. Categorië: als van weerzin getuigende emoties zoals verontwaardiging of verwijt nauw verbonden zijn met affecten als walging (die soms zelfs leidt tot fysieke misselijkheid), zouden we dan niet moeten stellen dat zulke emoties te primitief zijn om als ‘moreel’ te worden gecategoriëerd? Is het echter doenlijk om te onderscheiden tussen zulke van weerzin getuigende emoties en tussen positieve morele emoties als liefde en sympathie; is de complexiteit, de etiologie en de fenomenologie ervan totaal

anders? Is normativiteit een voorwaarde voor morele betrokkenheid? In dit verband worden volitionalistische en rationalistische opvattingen met elkaar vergeleken.

3. Betrouwbaarheid: er zijn aanwijzingen dat emoties betekenisvolle patronen kunnen opsporen te midden van een verward geheel van gegevens. Kan het paradigma van het onbewuste denken toegepast worden op gevallen van morele evaluatie, en hoe kunnen we er zeker van zijn dat het resultaat van onbewuste evaluaties betrouwbaar is (waarbij we ervan uitgaan dat correcte en incorrecte oordelen op de een of andere manier te onderscheiden zijn)? Argumenten die uitgaan van deze betrouwbaarheid worden getest aan het beeld van normativiteit dat onder (1) werd geschetst.

(c) *Technische ontwikkelingen en privacy*²⁵

Privacy is een centraal vraagstuk in onze samenleving geworden, vooral in verband met recente technologische ontwikkelingen: het verzamelen en bewaren van alle mogelijke gegevens wordt steeds makkelijker, en politiek steeds vaker wenselijk geacht - niet uitsluitend, maar toch wel in het bijzonder sinds 11 september 2001. De traditionele normatieve opvattingen van vrijheid en *privacy* zijn steeds meer onderwerp van controverse. Zowel technische als maatschappelijke ontwikkelingen vragen daarom om een nieuwe interpretatie van de waarde van *privacy*.

In dit project wordt de normatieve onderbouwing van het individuele recht op *privacy* onderzocht, maar er wordt ook een innovatieve wending genomen door de sociale dimensies van individuele *privacy* te bestuderen. Door de keus voor dit sociale perspectief verwijderd ons onderzoek zich van het dominante liberale kader waarbinnen *privacy* wordt voorgesteld als een fundamenteel individualistische notie. In het project wordt niet ontkend dat de liberale benadering plausibel kan zijn, maar het wordt geprobeerd deze benadering zodanig te verruimen dat een betere visie op de filosofische en praktische grenzen van het *privacy*begrip mogelijk wordt. De centrale onderzoeksvraag is: heeft *privacy* naast een waarde voor het individu, ook een waarde voor de samenleving als geheel?

In de praktisch-politieke werkelijkheid is de liberaal-individualistische benadering van *privacy* een zwakke basis gebleken voor het beschermen van *privacy*. Wanneer individuele *privacy* strijdig is met bredere maatschappelijke belangen, lijkt *privacy* al

²⁵ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Dorota Mokrosinska.

snel een luxe die de samenleving zich eigenlijk niet kan veroorloven. Met als gevolg dat bescherming van de *privacy* van individuen moet wijken voor het bredere maatschappelijk belang, zoals bijvoorbeeld de openbare veiligheid. Een goed voorbeeld van het probleem is het politieke debat in Nederland over hoe *privacy* en openbare veiligheid tegen elkaar af te wegen?

In het project wordt een visie op het sociale belang van *privacy* ontwikkeld waarmee de filosofische en praktische beperkingen van de heersende individualistische benadering overwonnen kunnen worden. Uitgangspunt van het project is de gedachte, zoals we die in klassieke sociologische literatuur al benadrukt vinden, dat persoonlijke *privacy* een essentiële rol vervult in het aangaan en onderhouden van sociale relaties. Volgens sociologen zou een volledige transparantie tussen individuen sociale interactie onmogelijk maken.²⁶ Gesteld wordt dat de levensvatbaarheid van een sociale relatie afhankelijk is van de mogelijkheid een sfeer van *privacy* te beschermen. Met de ontwikkeling van een visie op de sociale waarde van *privacy*, wordt in dit project normatieve reflectie gekoppeld aan sociologisch onderzoek. Het normatieve deel heeft tot doel de sociologische stelling over de constituerende rol van *privacy* voor sociale relaties in een filosofisch kader te plaatsen, waarbinnen het belang van die sociale relaties besproken kan worden. In dit deelproject wordt, behalve naar intieme relaties, ook gekeken naar de rol van *privacy* in publieke relaties, met een bijzondere nadruk op het soort associaties tussen individuen waaruit een *civil society* bestaat.

Het project wordt toegespitst op (1) formele relaties, gebaseerd op een gedeeld doel, zoals die tussen burgers onderling, of tussen advocaat en cliënt, arts en patiënt, student en docent, politicus en kiezer, etc., (2) informele relaties tussen vreemdelingen in publieke ruimten en (3) relaties die worden gekarakteriseerd door hun morele betekenis: relaties van solidariteit, *fairness*, wederzijds vertrouwen, hoffelijkheid, en tolerantie tussen de leden van en samenleving.

In het empirische onderdeel van het project wordt onderzoek gedaan naar de heersende opvattingen omtrent *privacy* in de samenleving. In het bijzonder heeft dit deel tot doel om, met gebruik van kwantitatieve methoden, te laten zien dat er een

²⁶ Zie bijvoorbeeld Merton, R. K. (1957). *Social Theory and Social Structure*, London: Free Press of Glencoe; Schwartz, Barry (1968). The Social Psychology of Privacy, *American Journal of Sociology*, 73: 741-752; Altman, I. (1975). *The Environment and Social Behavior: Privacy, Personal Space, Territory*, Crowding. Monterey, Calif.: Brooks/Cole Pub. Co.

correlatie bestaat tussen de ruimte voor privacy die deelnemers aan sociale relaties voor zichzelf opeisen, en de aard van deze relaties, bijvoorbeeld met de daarvoor kenmerkende mate van anonimiteit of juist directe persoonlijke omgang.

Met de resultaten van het project van de sociale dimensies van privacy wordt geprobeerd de tekortkomingen van de traditionele liberale benadering van *privacy* te ondervangen. In die benadering wordt *privacy* tegenover het algemeen maatschappelijke belang gesteld, en daarmee wordt het beleid ter bescherming van *privacy* verzwakt. De filosofische discussie lijkt hierdoor langs de lijnen gevoerd te moeten worden die traditioneel liberalen en communitaristen van elkaar scheiden. Maar door het sociale belang van *privacy* te erkennen, kan dit project het liberaal-politieke beleid ten aanzien van de bescherming van *privacy* versterken.

V. Politieke omwentelingen: de multiculturele samenleving

Het probleem waardoor bij uitstek nieuwe vragen rond ‘autonomie in/en de publieke ruimte’ worden opgeworpen is het probleem van de nieuwe identiteiten in de multiculturele samenleving. In hoeverre kunnen de klassieke westerse normatieve begrippen nog overtuigend gefundeerd en toegepast worden? Is het centrale begrip van het autonome individu - vooralsnog ook de grondslag van de westerse rechtstaat - een neutraal begrip, dat probleemloos toegepast kan worden op iedere nieuwe groep in de moderne samenleving, en moeten wij met de politieke veranderingen niet ook onze fundamentele ideeën over de samenleving herzien?

Wat kunnen gelijkheid en vrijheid betekenen, wanneer het om culturele en religieuze groepen gaat die geheel andere culturele tradities dan de westerse als constituerend voor hun identiteit beschouwen? Hierna volgt de beschrijving van twee projecten die zich op deze problematiek van de hedendaagse samenleving toelagen. In het eerste (a) gaat het om de vraag met welke problemen islamitische vrouwen te maken krijgen wanneer zij met westerse waarden geconfronteerd worden, hoe zij werken aan de grenzen van hun culturele tradities en wat deze transformatieprocessen kunnen betekenen voor de westerse samenleving. In het tweede project (b) staat de vraag naar de historische vorming van de concepten zelf centraal. Hoe wordt ons beeld van onszelf en ons beeld van anderen, en hoe worden normatieve beschrijvingen en fundamentele noties (zoals identiteit en autonomie) op het snijvlak van politieke

theorie en andere wetenschappen geconceptualiseerd, en hoe moeten ze historisch begrepen worden?

(a) *Feminisme in multicultureel perspectief*²⁷

Wereldwijd zetten groepen moslima's zich in om nieuwe visies op de positie van vrouwen te ontwikkelen. Zij wensen zich te bevrijden van negatieve stereotypingen van hen als slachtoffers van een onderdrukkende religieuze cultuur enerzijds, en van patriarchale islamitische benaderingen anderzijds. Zij komen op voor hun gedeelde belangen als moslima's en bepleiten erkenning als volwaardige burgers. Hun 'eigen weg' krijgt gestalte door uit de islamitische basisteksten te putten, alsook uit beelden, symbolen en verhalen over vrome vrouwen afkomstig uit lokale culturele bronnen.²⁸

Ook in Nederland en Marokko ontwikkelen moslimvrouwen nieuwe perspectieven en ijveren zij voor rechtvaardige sekseverhoudingen en een volwaardige sociale participatie als moslima's in de verschillende gemeenschappen waartoe zij behoren. Het onderzoek richt zich op deze nieuwe praktijken en perspectieven onder Marokkaanse moslimvrouwen aan weerszijden van de Middellandse Zee. Als gevolg van modernisering in hun eigen land en contact met de westerse wereld zijn moslima's op zoek naar een nieuw vocabulaire om hun positie te beschrijven. Ook zij willen emanciperen, maar ze kunnen zich niet vinden in het liberale westerse feminisme, met zijn al te grote nadruk op de autonomie van het individu. Onderzoeksvragen zijn: Hoe worden idealen ten aanzien van de gelijkheid/gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen verwoord door moslima's in uitspraken en verhalen die men baseert op islamitische en andere, lokale, culturele bronnen? Wat zijn de overeenkomsten, verschillen en relaties tussen zulke uitspraken en verhalen van Marokkaanse vrouwen in Marokko en die van Marokkaanse vrouwen in Nederland?

In een eerste deel staan de verhalen over, en de rituelen rond de levens van Marokkaanse vrouwelijke heiligen centraal, alsook de manier waarop deze vandaag de dag door diverse groepen Marokkaanse vrouwen worden geïnterpreteerd. In een tweede deel wordt onderzocht hoe Marokkaanse vrouwen in Nederland en Marokko in hun persoonlijk leven putten uit religieuze teksten en (eigen) tradities om hun

²⁷ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Karin Vintges.

²⁸ Cf. Ahmed, Leila, *Women and Gender in Islam*. Yale University Press, 1992.

rechten op te eisen.²⁹ Tenslotte wordt nagegaan welke de verschillen en overeenkomsten zijn tussen deze nieuwe perspectieven en het westerse emancipatie feminisme: (hoe) moeten de basisaannamen en basisconcepten (van bijvoorbeeld individuele autonomie) en emancipatieprogramma's van dit feminisme worden bijgesteld om recht te doen aan de 'eigen weg' van moslima's?³⁰

Vooraf de laatste onderzoeksvraag naar de basisaannamen en *key concepts* van westers feminisme in het perspectief van islamitisch en moslim feminisme is voor het filosofische cluster Philosophy and Public Affairs van groot belang. Hierbij worden concepten van vrijheid en gelijkheid van het westerse feminisme geëvalueerd en in een breder normatief *framework* geplaatst. De kritiek van moslima's komt erop neer dat zij het mensbeeld in het dominante westerse feminisme te kil vinden. De ideeën van moslima's kunnen een impuls zijn om ons te bezinnen op centrale waarden in het westers feminisme zoals dat nu gangbaar is. In zoverre is er sprake van culturele dynamiek. De invloeden en de inspiratie gaan twee kanten op.

Cultureel erfgoed is een veelal onderschatte factor in actuele maatschappelijke problemen en debatten, terwijl dit juist een belangrijke bijdrage kan leveren aan dialoog en uitwisseling tussen verschillende groepen. Culturele praktijken worden in dit project opgevat in de breedste zin van het woord, zowel materieel als immaterieel. Denk bijvoorbeeld aan architectuur, beeldende kunst, theater, muziek, nieuwe cultuuruitingen die mogelijk zijn geworden door de nieuwe media en technologie, maar ook aan gebruiken en rituelen. Juist het proces van culturele erfgoedvorming en de koppeling daarvan met identiteiten worden in dit onderzoeksproject centraal gesteld. Zo kan scherper in beeld worden gebracht hoe cultureel erfgoed en cultureel burgerschap tot stand komen en meer aandacht worden geschonken aan de plaats van groepen die bij dat proces achtergesteld of uitgesloten zijn.

(b) Seculiere en religieuze identiteiten³¹

²⁹ Bartels, Edien & De Koning, Martijn, 'For Allah and myself.' In: P. Bos & W. Fritschy (Eds.), *Morocco and the Netherlands: Society, Economy, Culture*. Amsterdam, 2006, 146-155.

Sadiqi, Fatima, 'The Impact of Islamization on Moroccan Feminisms.' *Signs* 32(1), 2006, 32-39.

³⁰ Cf. Vintges, Karen. 'Endorsing Practices of Freedom: Feminism in a Global Perspective.' In: D. Taylor & K. Vintges (Eds.), *Feminism and the Final Foucault*, University of Illinois Press, 2004, 275-299.

³¹ Het volgende deel is gebaseerd op een tekst van Michiel Leezenberg.

De tegenstelling tussen het religieuze en het seculiere wordt weerspiegeld in andere begrippenparen, niet alleen die van het traditionele tegenover het moderne, maar ook die van het Oosten tegenover het Westen. Ondanks herhaalde kritiek zijn dit soort opposities opvallend hardnekkig gebleken; in feite kunnen ze tesamen verantwoordelijk gehouden worden voor een wijdverbreid vertoog van de westerse gesecculariseerde moderniteit. Aldus wordt, zowel in het academische als het publieke debat, de moderne westerse wereld al te vaak voorgesteld als onproblematisch gesecculariseerd, dit dan in tegenstelling tot een nog niet gesecculariseerde islamitische wereld. Recente kritiek op deze secularisatiethese, en recente pogingen om het liberale politieke denken te amenderen, hebben maar ten dele geholpen het resulterend ethnocentrisme van deze uitgangspunten te bestrijden.³²

Onder de fundamentele begrippen van deze secularisatiethese neemt autonomie een prominente plaats in, want het is juist dit begrip dat in de liberale politieke filosofie vaak verdedigd wordt als basis voor zowel het idee van de individuele vrijheid als voor dat van de publieke ruimte. Het is juist daarom ook deze notie van autonomie die door critici als ethnocentristisch en dus als fundamenteel problematisch opgevat wordt.

Het is nochtans op dit punt dat politieke theorie, antropologie en postkoloniale studies elkaar wederzijds kunnen informeren en verrijken. Niet alleen is gesteld dat de toepassing van zulke concepten als ‘gesecculariseerd’ en ‘religieus’ een problematische projectie van specifiek Europese categorieën met zich meebrengt, maar ook is van deze categorieën gesteld dat ze zelf vorm hebben gekregen als gevolg van koloniale ervaringen. Tenslotte is door het algemene beeld van de niet-westerse wereld als slechts een passieve ontvanger van westerse concepten, praktijken en instituties, de rol van zowel locale actoren als van de interne dynamiek van de moslimwereld, verdoezeld.³³

In dit project worden de historische, conceptuele, en normatieve dimensies onderzocht van de vraag hoe diverse vormen van contact hebben bijgedragen zowel aan het modern-gesecculariseerde Europese zelfbeeld als aan hedendaagse nationale en religieuze identiteiten in het Midden-Oosten. Het onderzoek traceert hoe de

³² Vergelijk Asad, Talal, *Formations of the Secular* (Stanford University Press 2002; Taylor, Charles, *A Secular Age*. Harvard University Press 2007.

³³ Zie Bauman, Richard, & Briggs, Charles, *Voices of Modernity: Language Ideologies and the Politics of Inequality*. Cambridge University Press 2003; Keane, Webb *Christian Moderns: Freedom & Fetish in the Mission Encounter*. University of California Press 2007.

(seculiere) natiestaat in West-Europa en in het Midden-Oosten het *kader* van politiek handelen vormt, en met name hoe (seculiere dan wel religieuze) identiteiten überhaupt tot politiek relevante categorieën zijn geworden, in een kritische dialoog met Assad (2000) en anderen. Het project laat dit zien door het ontstaan van een plaatselijke publieke sfeer te traceren in en door nieuwe vormen van publiek gebruik van *vernacular* talen. Een eerste conclusie daaruit is dat het publiek gebruik van taal constitutief is niet alleen voor cultureel en politiek nationalisme, maar voor een publieke sfeer überhaupt. Een tweede hypothese is dat de Ottomaanse publieke sfeer, anders dan de West- en Middeneuropese, niet bij voorbaat anticlericaal was ingesteld, en dat de articulatie seculier-religieus daarom nogal anders is ontwikkeld dan in het Europa van de Verlichting en daarna. Filosofisch leidt dit onderzoek vooral tot het expliciteren van conceptuele en normatieve vooronderstellingen en tekortkomingen van Habermas' invloedrijke notie van de publieke sfeer.

IV. autonomie en/in de publieke ruimte revisited

De beschrijving, langs een soms wat kronkelige route, van de verschillende onderzoeksprojecten binnen het cluster *Philosophy and Public Affairs* is hiermee ten einde gekomen. We hebben geprobeerd te laten zien hoe wij ons hebben laten inspireren door het idee ‘*Philosophy and Public Affairs*’ en hoe wij dit idee hebben toegespitst op het thema ‘*Autonomie in/en de publieke ruimte.*’ De verschillende projecten in ons cluster hebben daarbij telkens ook verschillende benaderingen van dit thema te zien gegeven, en - ook dit zal zeker duidelijk geworden zijn - deze benaderingen sluiten lang niet altijd naadloos en harmonieus bij elkaar aan, noch methodologisch noch normatief. Maar dat beschouwen wij juist als een kracht van onze onderzoeksgroep: zulke verschillen leiden immers tot debat, en voortschrijdend inzicht voor allen. En we hopen natuurlijk dat ook de lezing van dit artikel een bijdrage kan leveren aan zulk debat en inzicht.